

Az elmélet szerkezete és a szerkezet elmélete

Szűcs Jenő középkor-képéről

I.

1. – *Est autem naturale homini ut per sensibilia ad intelligibilia veniat, quia omnis nostra cognitio a sensu initium habet.*¹

Minden szöveg vizuális tárgy – azt pedig, hogy az olvasók hogyan és hányféleképpen láthatják a szövegeket, egyrészt saját érdeklődésük, másrészt és legelőször maguknak a szövegeknek a külseje, a látható felszín befolyásolja. Egy szöveg imaginárius belseje, a felszín alatti mélyrétegek azonban már többféleképpen olvashatók és értelmezhetők. A szöveget a felszín aspektusából csak elolvashatjuk, mélyrétegeit – mindazt, ami *latentia sub cortice*, vagyis *sub figura et superficie sensus litteralis* –, ezzel szemben mindig ki-olvassuk.²

Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című esszéje, amelynek az eddigi értelmezésektől eltérő ki-olvasására teszek kísérletet az alábbiakban, immár majd két évtizede számít a fogantatásának körülményei miatt ideológiai-politikai áthallásoktól sem mentes „Közép-Európa-vita”³ egyik, főleg politológusok által igen gyakran idézett szövegének. Céлом nem az, hogy e nyugvópontra máig nem jutott polémia már amúgy is terjedelmes bibliográfiájához még egy tétellel hozzájáruljak. Olvasatom inkább abból az egyszerű, mindazonáltal elfeledtnek tűnő tényből indul ki, hogy Szűcs Jenő – Bibó Istvánnal kapcsolatban leírt szavainak parafrázisával élve –, nem politikai gondolkodó, hanem tudós középkorkutató volt, aki ráadásul úgy tartotta, hogy a történelemben végső soron „minden mélyen fekvő szerkezeti okokkal magyarázható” (Harsányi 1983), és a „»történesek« mögött a századokon átnyúlóan, hosszú távon is bizonyos »szerkezetek« a lényegesek” (Szűcs 1983: 5).⁴

1 Aquinói Tamás: *Summa theologiae*, I^a q. 1 art. 9 co: „Ámde az ember természetének megfelelő, hogy az érzékelhető dolgok által jusson el az érthető dolgokig, mert minden ismeretünk kezdete az érzékekhez kötött ismeret” – ford. Tudós-Takács János.

2 Eckhart mester, *liber parabolarum Genesis*, 2.1 (idézi Tobin 1986: 25; vö. 65–87).

3 Historiográfiájára és a felmerült legfontosabb problémákra lásd Berend 1982 és Gyáni 1988. Érdeemes megjegyezni, hogy a vita során a középkor mint a modern fejleményekre vonatkozóan érvényes elméleti múltak időben visszafelé való kiterjesztésének tényezője kapott szerepet. Ez a szerep pedig jobbra a *Vázlatra* való sűrű hivatkozásban merült ki. Úgy tűnik, hogy a polémia politológus és modern korral foglalkozó történész résztvevőiben csak az esszé intellektuális kvalitásai miatt ébredt fel egyáltalán valamiféle érdeklődés a középkori előzmények iránt – ez az érdeklődés azonban még mindig nem terjedt addig, hogy Szűcs Jenő szövegének kritikai elemzését is elvégezze valaki. Lényegében erre szólít fel Gyáni 1991: 409.

4 Vö. Hajnal István véleménye is az volt, hogy a „mély szociális változásoknak nincsenek okaik, csak strukturális előzményeik” (Hajnal 1941: 811).

Az idézett mondatok széleskörű ismertségének tudatában elgondolkodtató – bár nem teljesen megmagyarázhatatlan – az a tény, hogy mindeddig egyetlen medievista sem vállalkozott arra, hogy e történetfelfogás szellemében a *Vázlat* szövegének felszíné mögött meghúzódó lényeges szerkezeteket láthatóvá tegye, azaz a régióelmélet mélyrétegeiben rejlő középkor-víziót rekonstruálja. Pedig e víziónak, vagyis az elmélet szerkezetének a felfedezése is van olyan izgalmas – és legalább annyira tanulságos –, mint a történeti szerkezetek (a régiók) kézzelfogható elmélete.

2. – *History is a text*⁵

A felszín alatt megbúvó struktúrák rekonstruálása persze korántsem egyszerű feladat. Egy hasonlattal élve: a szövegbeli szerkezetek láthatóvá tétele éppen olyan nehézségekbe ütközik, mint amilyen nehéz – ha egyáltalán lehetséges –, hogy a történeti Múlt mozaikdarabjaiból a rendelkezésre álló, mára szétszóródott töredékek összeillesztésével egy, mondjuk a struktúrák perspektívájából interpretált elméleti múltat konstruáljunk. Minthogy a Múlt a maga egykorvolt-jelenbeli, látható és megfigyelhető teljességében nem létezik többé, a történelem kutatója teremti újjá elméleti múltakban, újabb és újabb rekonstrukciók tárgyaként. E folyamatosan konstruált rekonstrukciók a Múlt korábbi elméleti múltakban megrajzolt vízióinak újraértékelései is egyben.

Ahogy az elméleti múltak a történeti Múlthoz képest később születnek, nem azonosak azzal, a Múlt feltételezett, láthatatlan szerkezeteinek megvilágítása céljából konstruált teóriák sem magának a Múltnak vagy tetszőlegesen kiválasztott időszakának a szerkezeteit magyarázzák, hanem az ugyancsak konstruált elméleti múltakét. Ebből következik, hogy egy szövegből rekonstruált, vagyis az elemzés céljaira láthatóvá tett struktúrák nem azonosak a szövegben megbúvó szerkezetekkel, amelyek viszont – ez ismét hangsúlyozandó – szintén nem azonosak a narratív eszközökkel vizualizált és interpretált láthatatlan, Múltbeli történeti struktúrákkal.

3. – *naturam accusa, quae in profundo veritatem ut ait Democritus penitus abstruserit*⁶

Miközben a 20. század vezető intellektuális mozgalmainak hatására egyes történészek a *wie es eigentlich gewesen ist* címkéjével fémjelezett látásmódtól az *eigentlich* lehetőségének egyre gyakoribb megkérdőjelezésével, majd feladásával, ezzel párhuzamosan pedig a *strukturell*-lel való behelyettesíthetőségének felismerésével eljutottak a korábbi elméleti múltaknak a mély perspektívájából megfogalmazott felülbírálatához, a társadalomról való gondolkodás 19. századból örökölt szerkezetének sokáig alig érzékelhető repedései is jól látható töréssé tágultak. Ez a törés

⁵ White 1989: 297, Fox-Genovese 1989: 216.

⁶ Cicero, *academica priora*, 32, ed. Plasberg 43,11.

⁷ A törés gondolatát Michel Foucault a következőképpen fogalmazta meg egy korai interjújában: „we have discovered something else for ourselves, another passion, the passion for the concept and for that which I would wish to call the system. The breach became complete when Lévi-Strauss demonstrated for societies and Lacan demonstrated for the unconscious that their »sense«

szélesedett aztán a történelmet autonóm módon konstruáló individuum diszkreditálását célzó kísérletek nyomán mára áthidalhatatlannak tűnő szakadékká.⁷

A vázolt folyamatot teljesítette ki a „láthatónak” és a „láthatatlannak” egyfajta – legtávolabbról a görög régiségből származtatható –, az absztrakció szintjén történő, de tudatosan nem mindig megjelenített elválasztása, mely lehetővé tette, hogy a történelem lényegéről való gondolkodás többszörösen átalakult fogalmi koordinátái mára leginkább a sehogyansem-definiált imaginárius mélység rétegeire vonatkoztatva csoportosuljanak.

A Múlt nyomait pásztázó tekintetek érdeklődésének középpontjába a látható, érzékelhető, megfigyelhető, individuumokkal tarkított felszín helyett egyre inkább az a láthatatlan, érzékelhetetlen, közvetlenül megfigyelhetetlen, *személytelenül* hallgató mély került,⁸ amelyről csak gondolkodni lehet, de nem igazán tudunk beszélni, melynek létét sem bizonyítani, sem cáfolni nem tudjuk, s amely a *primum* vagy *summum movens* szerepét öltötte fel, miután úgy tűnt, hogy a történelemben még egy utcai rikoltásban is megnyilatkozó,⁹ amúgy rejtőzködő Isten, majd teremtménye, az ember is meghalt.

Az új perspektívából – amelyből a történelmet immár „nem események laza láncolataként (»historiae«) szemléljük, hanem érdeklődésünk fókuszában a »strukturák« állnak” (Szűcs 1974: 165) –, az imaginárius felszín eseményteli jelenségei mint hab, tajték, a tengervíz felszínén hánykolódó törmelék, pára, füst, por, zavarás, zaj vagy az éjszakában világító táborűz fényében fel-felizzó, majd ismét a sötétség mélyébe vesző szentjánosbogarak jelennek meg (Braudel 1996: 5, 961; 1980b: 10–11).

presumably is nothing but a kind of surface effect, a foam. On the other hand, that which penetrates most deeply into us, that which was there before we were, that which holds us together in time and space – that is indeed the *system*. The »I« is destroyed (think of modern literature). We are now concerned with the discovery of the »there is«. We now speak of »one«. In a certain sense we thus go back to the viewpoint of the seventeenth century, but with the following difference: It is not man we set in the place of God, but anonymous thinking, knowledge without subject, theory without identity” (idézi Broekman 1974: 2). Vö. Kellner 1979: 213–214: „Philip’s death symbolizes the disappearance, not of one man from world history, but of Man himself in Braudel’s text from the stage of signifying history. With Philip dead – that is with the sensory limitations of man systematically removed from the stage – the subject quite naturally disappears, entirely anatomized. Philip’s annihilation completes Braudel’s task of deconstruction”. Kellner szerint „Foucault’s work of the sixties and seventies was implicit in Braudel’s work of the forties” (221). Lásd még Kinsler 1981: 67: „no longer self-determining or even collectively determining, the human individual shrinks and fades away in Braudel’s pages”.

⁸ Tételszerű megfogalmazása Aymard 1972: 508: „observable phenomena and available sources are not the result of a specific intention but rather the fragmentary outcrops of an underlying system”; elméleti szempontból Lloyd 1989: 457 skk. Lásd még ehhez Sewell 1992: 7–9, 22–23, aki szerint a „nyelvi strukturák szokatlanul mélyek” (23).

⁹ Lásd James Joyce rejtett, ironikus szillogizmusát az *Ulysses* „Nestor”-epizódjában: „– Isten útjai kifürkészhetetlenek – mondta Mr. Deasy. – A világtörténelem egyetlen cél felé halad: Isten megnyilatkozásához. / Stephen hüvelykjével az ablak felé bökött, mondván: – Ez Isten. / Hurrá! Hé! Hiiii! / – Tessék? – kérdezte Mr. Deasy. / – Rikoltozás az utcán – felelte Stephen vállrándítva” (Joyce 1986: 44 – ford. Szentkuthy Miklós).

4. – *Theorie ist etwas, was man nicht sieht.*¹⁰

A tekintetüket a társadalmak absztrakt mélységei felé fordító, legtöbbször filozófiai és szociológiai műveltséggel felvértezett teoretikusok első dolga magától értetődően az volt, hogy a felszinizmus képviselőitől kritikailag elhatárolódjanak, azaz velük szemben mintegy negatív alapokon határozzák meg saját pozícióikat.

Először az elméleti múltak gúnyosan *histoire événementielle* vagy *histoire historisante* néven megbélyegzett rankeánus vízióit támadták éles hangú bírálataikban, amelyekben a következő generációk legfőbb feladatákként e víziók „törzsi bálványainak” (Simiand 1985: 209) a ledöntését jelölték meg.¹¹ E három bálvány: a megkülönböztetett figyelemmel kitüntetett politikai szféra – kaotikusságuk miatt szinte áttekinthetetlen – felszínes eseményei;¹² a szándékos cselekedeteikkel hosszú távon ironikusan ellentétes kimenetelű társadalmi folyamatokat elindító individuumok és ezek pusztá aggregátumai (Enteen 1981: 364); valamint a heterogén, egymástól független történeti tényekből álló, de a felszín történészeinek rekonstrukcióiban töretlen egységű és homogén sorozatként vizualizált, a rövidség időtartamának dimenziójában megkonstruált lineáris-teleologikus kronológia.¹³ Az efféle idoloikat imádó tradicionális történészek igyekezetének, hogy a kizárólag „a Múlt legfelső vonulatára” (Furet 1983: 398) nézve informatív, a történeti tények szétszóródott törmelékének a *post hoc ergo propter hoc* elve szerint elrendezett és összeragasztott – de a teljességre törekedve állandóan kiegészítésre szoruló – kollekcióit megalkossák, s ezeket mint a Múltat *wie es eigentlich gewesen ist* próbálják bemutatni, kritikusaik szemében „nincs több tudományos értéke, mint a bélyegek vagy a tengeri kagylók gyűjtögetésének”.¹⁴ Tevékenységük eredménye nem más, mint pointillizmusba csomagolt merő doxográfia.

A pusztán a felszín fecsegő *parole*-ját vizualizáló elméleti múltakból kiábrándult és tekintetüket az imaginárius mélység hallgatag *langue*-jára¹⁵ függesztő történészeknek azonban egyelőre még nem állt teljesen rendelkezésükre egy olyan fogalmi és teoretikus fegyvertár, amelynek segítségével a felszín „tudni nem érdemes dolgokról” értekező tudományának oppozíciójában tételezett mélység történelmét láthatóvá lehetett tenni. A mélység ideája ugyanis nem maradhatott petyhüdten üres és teljes láthatatlansága miatt érthetetlen sem. Azt a kettős – a görög eredetű szóban etimológiailag benne rejlő – értelemben „teoretizálható”,¹⁶ szilárd és jól összekap-

10 Blumenberg 1987: 9.

11 Lásd még Siegel 1970, Burke 1990, Stoianovich 1976, Braudel 1972b, Braudel 1992.

12 Simiand 1985, Braudel 1972a, 1980a.

13 A történeti tényről mint konstrukcióról lásd Furet 1983: 403–404, Stoianovich 1976: 103–104, Carr 1993: 7–28, a kronológia időjáról Simiand 1985: 211, Furet 1971: 160–161.

14 Henri Berrt idézi Iggers 1975: 52.

15 Sturrock 1986: 9: „If *langue* is a structure then *parole* is an event. The first is an abstraction, the second is real”.

16 Ti. a „teória” a gör. *theorein* = „látni”, a *historia* pedig a *historein* = „látni” igére vezethető vissza. Vö. Megill 1979: 472–473: „structuralism in the Derridean sense is biased toward – or determined by – a metaphoric of light... [Derrida holds] that the whole of Platonic philosophy is based on the opposition of light and dark, of which the myth of the cave is only the most obvious indication. Nor, Derrida maintains, is it any accident that nearly all our expressions for thought are connected

csolt fogalmi pillérekből álló belső koordináta-rendszert is meg kellett még konstruálni, amelynek vázára rá lehetett feszíteni a mély aspektusában szemlélt elméleti múltak képeit. A kérdés most már az volt, hogy a váz élményének büvkörébe került teoretikusok fel tudnak-e mutatni új bálványokat a ledöntöttek helyett?

II.

5. – *History, at least good history, in contrast to antiquarianism, is inescapably structural.*¹⁷

Az új elméleti múltakat először a koordináta-rendszer időtengelyének vetületében kellett megszerkeszteni. A felszínnek a rövid időtartam (*courte durée*) által uralt, kérészéletű, villódzó pillanatok ideges pulzálásából álló és drámaian gyorsan változó, diszkontinuus-individuális idejével szemben a mély idejének, hogy kontinuosként legyen láttatható, szükségképpen egy rendkívül lelassított, lomhán oszcillálva – ha egyáltalán – változó, a hosszú időtartam (*longue durée*) fonálán alig észrevehető ütemben kibomló, és ezért a hagyományos századok határait messze kiterjesztve értelmező kronológia víziójában (*histoire [quasi] immobile*) kellett megjelenítődni.¹⁸

Ezt az individuum átmeneti perspektívájából nézve szinte időtlenné konstruált időt – amit azonban az örökkévalóság mitikus időtlenségével nem azonosíthatunk, mivel ezzel ugyanúgy szembeállítva fogalmazódott meg, mint a felszín viharosan vágató idejével¹⁹ –, paradox módon mégsem mi teremtettük: rajtunk kívül és tőlünk függetlenül zajlik, nem a „mi időnk”. Csak beleszülettünk, mintegy „bele vagyunk vetve” a korábbi elméleti múltak eseményközpontú perspektívájából nézve szükségképpen töredékeiben láttatott, de a mély idejének szintjén mégis kontinuos „realitásokba”.

Ezeket a „realitásokat”, amelyek a felszín diszkontinuus tényei között kontinuitást teremthetnek, s amelyekben a koordináta-rendszer idődimenziója a tér tengelye mentén is megjeleníthetővé válhatott, a mélység történései a sokféleképpen konceptualizált, de alapjában véve homályos jelentésű „struktúrákban” találták meg.

with visual metaphors: thus, »theory« comes from the word »theoria«, meaning a looking at, a contemplation; while the word »idea« comes from »eidēin«, meaning »to see«. Lásd még ehhez Ulmer 1985: 32–36, és általában Blumenberg 1957.

17 Fox-Genovese 1989: 217.

18 Braudel 1980a, 1980b, Santamaria – Bailey 1984: 78–83, Hall 1980. A megnyújtott (hosszú 13. [1250–1330], 16. [1450–1640], 17. [1593–1711]) századokról: Szűcs 1993, Abu-Lughod 1989, 1990, Wallerstein 1983: 125–126 – erről a tradicionális történezs értetlenkedő szavai: [a hosszú 16. század] „is surely a useful instrument of work, but a feeling of uneasiness remains. Why not leave the centuries within their original limits and use other terms when a span of time is concerned which goes beyond these limits?” (Kellenbenz 1976: 687) –, és Szűcs 1983: 109, 111. Az *histoire [quasi] immobile* fogalmáról Stoianovich 1976: 47, 77, 95–96.

19 Lásd Immanuel Wallerstein megállapítását Birnbaum 1978 vitájában: „Braudel presents the long term in its virtues not merely vis-a-vis the episodic, but vis-a-vis the eternal. [...] Long-term continuities are not non-changing phenomena; they are slowly-changing phenomena. That is very fundamental to notice” (239).

6. Hogy a „struktúra” fogalma valójában mit takar, azt a *nouvelle histoire* történészei – akik egyébként is idegenkednek a definícióktól –, sohasem fejtik ki explicit módon.²⁰

Talán nem véletlenül. Mintha ösztönösen megérezték volna, hogy ingoványos terepre tévedhetnek. Miközben ugyanis a történelem láthatatlan *langue*-jaként tételzett „realitásokat” igyekeztek láttatni, elkerülhetetlenül bele kellett ütközniük a felszín tárgyait egyedi néven nevező nyelvnek az elméleti múltak narratíváiban megjelenő mély felé magasodó korlátjába, melynek sajátossága, hogy kizárja egy olyan grammatika létezését, amely alapján „bármely szöveg szemantikai mélystruktúráját világos és pontos kapcsolatba lehetne hozni az azt alkotó mondatok felszíni szerkezeteivel” (Prince 1976: 49). Ez a történészek szempontjából azt jelenti, hogy az elméleti múltaknak a *longue durée* dimenziójában szemlélt, hallgatag jelentést hordozó *langue*-ját (a struktúrákat) lehetetlen a *parole*-lal (az eseményekkel) közvetlen összefüggésbe hozni, és ugyancsak lehetetlen a látható perspektívájából adott egyedi, csakis rájuk vonatkozó névvel értelmet adni nekik.²¹

7. – *illa prorsus ruina, quae fit in occulto, praecedit ruinam, quae fit in manifesto, dum illa ruina esse non putatur*²²

A kör akkor kezd bezárulni, amikor eljutunk ahhoz a konstrukció implicit logikája által lehetővé tett konklúzióhoz, hogy a „struktúra fogalmának vagy egyáltalán nincs semmi értelme, vagy már az értelmének is van struktúrája” (Broekman 1974: 5), és akkor zárul be teljesen, amikor előbb a történészek ritka meghatározási kísérleteiben, majd a narratív elméletekben is megfogalmazást nyer a struktúrák azon hipo-

20 Braudelról lásd Lane 1979: 456: „I remember that in one of the many asides that enlivened his lectures [Braudel 1977] he said, »I hate definitions«, or words to that effect”. Ugyanerről Kellner 1979: 209: „Braudel has mocked definitions and to some extent shown the impossibility of definition; it remains for him to show the arbitrariness of things themselves through words that sort them out”; és Hexter 1972: 525: „As with Humpty-Dumpty so with Braudel, words are made to mean what he wants them to”. Hajnal István álláspontja: „Minden képlet örök változásban lévő, minden fogalom csak átfolyik a meghatározás pillanatán” (Hajnal 1942: 6). Vö. Szűcs 1989: 45: „Régi tapasztalat, hogy minél bonyolultabb egy történeti jelenség, annál kevésbé ragadható meg definíciókkal, mert hol ezzel, hol azzal a kiágazásával csúszik ki a formulák közül. Statikus »ismerve« keresgélese helyett a jelenségeket tanácsosabb történeti kialakulásukban, elemző módon leírni”. Braudelről lásd Kinser 1981: 101: „[structures] form part of a system of argument and are nevertheless presented as »facts«, as »realities« for which no argument is needed”, és általában Sewell 1992: 2: „In fact, structure is less a precise concept than a kind of founding or epistemic metaphor of social scientific – and scientific – discourse. For this reason, no formal definition can succeed in fixing the term’s meaning: the metaphor of structure continues its essential though somewhat mysterious work in the constitution of social scientific knowledge despite theorists’ definitional efforts”.

21 Vö. Kellner 1979: 221, 119: „The principal move of Braudel’s book is from geography, where deep meaning and causation are most secure while language and naming are most insecure, to human events, where names fit things ... but mean little or nothing”.

22 Szent Ágoston, *de ciuitate dei*, 14.13, Corpus Christianorum Series Latina 48 (1955), ed. Dombart/Kalb, 34, 7–9.

retikusan organikus tulajdonsága, hogy „kezdetől fogva magukban hordják az önmaguk végső dekonstrukcióját kiváltó alkotóelemeket” (Stoianovich 1976: 112).²³

Ez utóbbi megállapítás érvényes magára a „struktúra” szóra is, amit boldogabb korszakok még a „rend” szinonimájaként használhattak,²⁴ de amelynek indoeurópai gyökéig (*ster-) leásva nemcsak a *structura* főnév igei megfelelőjét, a *struot* találgjuk, hanem a *sternot* is, ami viszont éppenséggel a „rendezetlenség” konstruálására irányuló tevékenységeket jelöl.²⁵

8. A *nouvelle histoire*-nak a hagyományos történetírás bálványaival szemben (felszín, *courte durée*, esemény) felmutatott idol-hármasát tehát az *intelligibilis* mélység, ennek időbeli dimenziója, a *longue durée*, és a fogalmilag genetikusan ambivalens „struktúra” fogalma alkotják.²⁶

Paradox módon mégis a „struktúra” fogalmának etimológiailag megfigyelhető, állandó feszültséget okozó és fenntartó implicit dichotómiája játszik majd kulcsszerpet a *Vázlat* szövegének mélyrétegeiben rejtőző középkor-vízió rekonstrukciójában. Ennek ki-olvasása előtt azonban egy kis kitérőt kell még tennünk.

9. – *Wort hânt ouch grôze kraft; man möhte wunder tuon mit worten.*²⁷

Ahogy a Szűcs Jenő által *de profundis* láttatott elméleti múlt képe egy *intelligibilis*, láthatatlan struktúrákból álló koordináta-rendszer vázára feszül rá, ugyanúgy feszíti ki a *sensibilis* – és persze általa sem definiált – „struktúra” fogalma a *Vázlat* szövegfelszínét.

A mélység hallgatag és láthatatlan *langue*-jának burkán akkor jelennek meg az első repedések, amikor a szerkezetek kimondhatóvá és ezzel bizonyos fokig láthatóvá válnak. Miközben a „struktúra” fogalmának írásjelekké formált képében minduntalan a *Vázlat* szövegének felszínére tolnak, s ott féktelen burjánzásnak indulva a mondatok szövedékét itt is, ott is átluggatva végül mindenhol feltűnnek,²⁸ az el-

23 Vö. Kellner 1979: 220: „All texts contain their own deconstruction: this deconstruction is not done to them – any more than the structuralist creates the structures that he identifies – it is always already there”. Lásd még az (45) jegyzetet.

24 Lásd pl. a Georges-féle nagy latinszótár meghatározásait a *structura* szócikknél: „die ordentliche Zusammenfügung, die Ordnung”. A szót már Cicero is a „rend”, „elrendezettség” értelmében használja: „ante hunc [ti. Isocraten] enim verborum quasi structura ... nulla erat” (*Brutus*, 33, ed. Malcovati, 10,5). A „struktúra”-„rend” azonosításra a történetírásban lásd pl. Faber 1982: 101, és Pitz 1964: 265: „Strukturen oder überindividuellen Ordnungen verschiedenster Art”.

25 „The proto-Indo-European root of »structure« is ster-2, »to spread«, and its related terms include »to strew«, and that which is strewn, »straw«. The Latin *struere* from which come »construct«, »de-stroy«, »structure«, and others, refers to the piling up of what may be strewn. Thus, etymologically, structure is made of straw; the act of piling up and the act of strewing are one.” (Kellner 1979: 175).

26 „Pour moi, l’histoire profonde, l’histoire de longue durée, structure – et je dis structure dans le sens du commande – les histoires superieures” (Paquet 1986: 71).

27 Eckhart mester, *praedicationes*, 18 (idézi Tobin 1986: 87).

28 A *Vázlat* 126 oldalán 176 alkalommal fordul elő főnévként vagy jelzőként a „struktúra” és a „szerkezet”, valamint az ezek szinonimájaként használt, már Hajnal István által is kedvelt „képlet”. Braudel nem véletlenül írja a *Vázlat* francia kiadásának előszavában, hogy „Je me sens en pays de connaissance” (Szűcs 1985: 8). Igaz, ő maga mindössze negyvenkilencszer használja a „struktúra” szót másfélezer oldalas *Mediterranéum*-ában (lásd Kinsler 1981: 88, 59. jegyzet). – Vajon mit szolt

méleti múltban irányító szerephez juttatott, a történelem *parole*-ját hátán hordozó imaginárius *langue*-ből egyúttal a szöveget megszervező stílus zsarnoki eszközeivé válnak, így érzékeltetve az olvasókkal a jelen számára egyszerre határokat kijelölő és lehetőségeket kínáló, a *longue durée* által dimenzionált súlyos jelenlétüket.²⁹

E látható, felszíni struktúrák azonban a fent említett okokból mégsem azonosak a Szűcs Jenő középkor-víziójának mélyrétegeiben (*latentia sub figura et superficie sensus litteralis*) megbúvó, vizualizálásra váró jelentéssel teli szerkezetekkel.

III.

10. Amikor a történész elméleti múltat konstruál, szükségképpen rendezett és egységes képpé kell formálnia a Múlt rendelkezésére álló töredékeit. Amikor azonban egy ilyen képben történetesen – ha mégoly vázlatosan is – a középkort kísérli meg „struktúrák” segítségével láttatni, s ráadásul a „struktúra” dichotomikus fogalmának közhelyszerűvé vált, valamilyen „rendet” vagy „jól-felépítettséget” (*struo*) implikáló felével operál, már a genesis körülményeinek vizualizálását megkísérelve szinte megoldhatatlannak tűnő – s a középkor egészének láttatására nézve is általános érvénnyel bíró – problémával találja magát szembe.

E probléma a genesis tekintetében abban áll, hogy miképp lehet egy „rendezetlen környezetet”, egy „végtelenül zavaros korszakot” (Bloch 1965: 3), egy valaha egységes és univerzális hatalmi képlet felbomlását követően létrejött atomizálódott és lokalitásba süllyedt „an-archikus” – uralom nélkülivé vált – világot (Bibó 1986: 77), egy „felolvadt társadalmat” strukturálisan láttatni?³⁰ Ugyanez a kérdés az *Occidens* első ezredforduló utáni periódusával kapcsolatban úgy fogalmazható meg, hogy vajon lehetséges-e egy „»civilizációs« értelemben tágan univerzális és politikai viszonylataiban szűken lokális” világ (Szűcs 1983: 36) strukturális perspektívájú teóriáját megszerkeszteni?³¹

A *Vázlatban* e probléma figyelemre méltó megoldásának körvonalai sejlenek fel. Minthogy Szűcs Jenő középkor-víziója „a »demokratikus társadalomszerveződés« vagy »közösségalakulás« legmélyebbre nyúló hajszályökereinek” keresése során rajzolódik ki, én is erre – és csak erre – az aspektusra, „a lehetséges nézőpontok egyikére” (Szűcs 1983: 15–16) fogok szorítkozni a *Vázlat* mélyrétegeinek ki-olvasását megkísérelve.

11. Az említett „hajszályökerek” abban a talajban kapaszkodtak meg, amelyet először a „régii barbárok” invázióinak sorozatos „mélyszántásai” (Szűcs 1983: 61)

volna Lucien Febvre a *Vázlathoz*? Valószínűleg azt, amit Huguette és Pierre Chaunu a *Méditerranéumhoz* foghatóan monumentális *Séville et l'Atlantique*-jának előszavában is mondott: „And then, what about »structures«? A highly fashionable word, I know; it can even sometimes be found in *Annales*, rather too often for my taste” (idézi Braudel 1980a: 81, 22. jegyzet; vö. Stoianovich 1976: 106).

29 Szűcs 1983: 5.

30 A *molten society* kifejezést Lynn White használja (idézi Endrei 1978: 20).

31 Vö. Bloch 1965: 64.

lazítottak fel.³² Az *orbis Latinus* jól szervezett kommunikációs rendszerrel és intézmények áttekinthető hálózatával egyesített hatalmi struktúrájának szétzilálódásával egyidejűleg beköszöntő *novus ordo saeculorum* éppenséggel nem valamiféle *ordo* képét mutatta.

Az a Múlt töredékeit vizsgáló szem, amely előtt a rendező „rend” pozitívként felfogott – a társadalomról való gondolkodásnak egyébként a 19. századból örökölt³³ – absztrakt ideája lebeg, nem nagyon tud ezekben az erózió mozgásokban mást, mint negatívumot felfedezni. Az inváziókat átélő krónikások felszín láttató leírásait olvasva e szem előtt egy katasztrófa, egy civilizáció holocaustja, egy orgyilkosság képei sejlenek fel sorjában.³⁴ Nem sokban tér el a helyzet az „új barbárok” invázióinak vízióiban sem. Sőt, a források mennyisége itt még inkább lehetővé teszi, hogy a történész egy vandál, primitív és értelmetlen pusztítás kaotikusan eseménydús, jellegzetesen pointillista képét rajzolhassa meg. Az inváziók több hullámban lezajlott rombolásának eseményei az írott forrásokban diszkontinuus pillanatok heterogén sorozataként jelennek meg, s egymást kölcsönösen felerősítve a nem túl semleges elnevezésű „sötét századokat” (*Dark Ages*)³⁵ láttató elméleti múltakban végül egy egységes – néha már a középkori ember szemében is egybemosódó –,³⁶ de csak a brutalitás összehasonlíthatósága alapján homogénnek tetsző folyamattá állnak össze.

A medievista problémái még tovább szaporodnak, amikor a nagyjából az 1000 és 1350 közötti periódus társadalomszerveződését vizualizáló, a teoretikus általánosítás igényével fellépő elméleti múltak konstruálásába fog. Ezek konstituáló elemeként szinte közhelyszerűen tűnnek fel a meghökkentően nagy magyarázó erővel felruházott „feudalizmus” és „feudális rendszer” szinonimaként használt „szerencsétlen” fogalmai, amiket a középkor kutatója – nem úgy, mint a sűrűn hivatkozott „struktúrákat” –, valamiért mindenáron definiálni akar.³⁷ A kellemetlenségek még inkább

32 Szűcs 1992: 19: „a leendő Európa régi (az antik világ romjain 500 körül szerephez jutó) és új (az alakuló feudális keresztény világ peremén 900 táján szerephez jutó) barbáiról beszélhetünk”.

33 A Charles Tilly által megfogalmazott „eight Pernicious Postulates of twentieth-century social thought” egyike (Tilly 1984: 11–12, 50–56).

34 André Piganiol véleménye szerint „[l]’Empire Romaine n’est pas mort de sa belle mort; elle a été assassinée”, Ferdinand Lot számára pedig „the collapse of the Roman Empire [...] was an unimaginable disaster, the holocaust of civilization itself”; mindkettőt idézi Anderson 1978: 96 és 129.

35 Lásd azonban White 1955: 29: „If it was dark, its darkness was that of the womb”.

36 Albericus de Trois-Fontaines jegyzi fel 1230 körül a 837. évvel kapcsolatban: „Hic notandum quod primo concurrerunt Wandali per Gallias; Alani, etiam Wisigothi Wandalos secuti sunt. Post istos fuit generalis impetus Hunorum sub Attila rege eorum. Tertia autem generalis discursio sub ista Normannorum et Danorum, que ab anno presenti duravit per annos ad minus 60. Quartus generalis fuit impetus Ungarorum Normannis post illos 60 annos succedentium, qui duravit per annos ad minus 50” (*Chronica aevi Suevici*, Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 23 [1874], ed. Pertz, 731–732). A szöveget más összefüggésben idézi Szűcs 1992: 279.

37 „Feudalism is an unfortunate word” – F.W. Maitlandet idézi Strayer 1956: 15, 1. jegyzet. Bloch 1965: xviii: „It must be admitted that the word feudalism [...] was very ill-chosen”. Brown 1974: 1097 radikális megoldást javasol: „The tyrant feudalism must be declared once and for all deposed and its influence over students of the Middle Ages finally ended”. Definíciós kísérletek: Bloch 1965: 446 – ezt Brown 1974: 1071 nem tartja definíciónak –, Ganshof 1963: xv, Strayer 1965: 13, Stephenson 1967: 14.

növekednek, amikor az intellektuális divat elvárásainak megfelelően megjelenik a „feudális struktúra” kifejezés, ami különben *contradictio in adiecto*, ha arra gondolunk, hogy a „feudalizmus” teóriáiban a sokat emlegetett centrifugális tendenciáknak is helyet kell kapniuk. Hogy a zűrzavar teljes legyen, a definíciós kísérletekben ezzel a periódussal kapcsolatban is előfordulnak olyan fogalmak, mint a „széthullás”, a „feldarabolódás”, a „szétszóródás”, a „rendezetlenség”, a „dezintegráció”, és az „atomisztikus vonások”³⁸ – az elméleti múltak integritása szempontjából persze nem minden következmény nélkül.

12. – *one cannot in fact conceive of an unorganized structure*³⁹

Abban a pillanatban ugyanis, amikor ezek a *par excellence* „rendezetlenséget” implikáló fogalmak a strukturális perspektívájú elméleti múltakba mint integratív elemek kerülnek be – márpedig elkerülhetetlenül be kell kerülniük –, e konstrukciók „renddel” rendezett teoretikus vázán azonnal repedések jelennek meg és végső soron az egész kompozíció is bomlásnak indul. A korábbi elméleti múltakban megfogalmazott teoretikus koncepciók *circulus vitiosus* abban ragadható meg, hogy noha egyetlen középkor-vízióból sem rekeszthetők ki a romboló, dezintegrálódást kiváltó elemek, ezek az elemek az elméleti múltakat kifeszítő teoretikus váz szerkezetébe illesztve valahogyan mégiscsak lakúnákat képeznek.

E koncepciók belső logikájából következik ugyanis, hogy saját teoretikus integritásuk érdekében eleve ki kellene küszöbölniük a „rendezetlenség” elemeit – ami persze lehetetlen –, mert különben a fáradságosan összeillesztett Múlt-törmelékek ismét darabjaikra hullanak amiatt, hogy a részek között nem alakulhat ki rendezett kapcsolat. Az esetek nagy részében ez a széthullás be is következik oly módon, hogy az elméleti múltakban a dezintegratív periódusokat leíró részek nem illeszkednek hézagmentesen, hanem mintegy „anorganikusan”, az egységesnek szánt teoretikus vázból kitüremkedve jelennek meg.

Összefoglalva: az *Occidens* társadalomszerveződésének „eredeti jellegzetességei” közé tartoznak azok az an-archikus feszítőerők, amelyek újra meg újra megakadályozzák, hogy hosszú távon valamilyen magasabb szinten megszervezett, korlátlanul terjeszkedni tudó és mindent maga alá gyűrni képes hatalmi szerkezet jöhessen létre. A struktúrák perspektívájából megszerkesztett elméleti múltakban ugyanezek az erők a teoretikus váz sajátosan inkompatibilis komponenseiként gátolják, hogy e víziók jól-elrendezettsége a láthatatlan mély szintjein is megteremtődhessen.

13. A középkor társadalomszerveződését strukturális nézőpontból rekonstruáló elméleti múltak összes problémája végső soron magának a „struktúra” fogalmának a teoretikus végiggondolatlanságában gyökerezik. Az akaratlanul és szinte kizárólag a „rend” pozitív ideájával rokonított „struktúra” magyarázó ereje éppen akkor gyengül meg végzetesen, amikor a történész a középkor hosszú időtartamú (*longue*

³⁸ Anderson 1978: 148, 150–153, 1989: 527, 530, 555–556; Bloch 1965: 410, 443; Ganshof 1963: xv, Strayer 1965: 13 és Georges Duby (idézi Brown 1974: 1073).

³⁹ Derrida 1970: 247.

durée) társadalmi realitásaira akarja alkalmazni. Valójában nem történik egyéb, mint hogy a „struktúra” az elméleti múltak teoretikus vázába beépülve (*struo*) az egész kompozíciót dezintegráló tényezővé (*sterno*) válik, megmutatva ezzel a genetikus kettőségre visszavezethető (*ster), rendet romboló képességét is.

De mi lenne, ha tapasztalataink birtokában tudatosan kihasználnánk a „rend” és a „rendezetlenség” dichotómiáját és a „struktúra” (*struo*) „rendet” rendező fogalma mellett megalkotnánk a „stratúra” (*sterno*) „rendezetlenséget” rendező fogalmát, és bevezetnénk a középkort teoretikus igénnyel vizualizáló rekonstrukciók fogalmi eszközeként? Talán egy lépéssel közelebb kerülnénk ahhoz, hogy egy nagy magyarázó erővel bíró, szilárd fogalmi pilléreken nyugvó koordináta-rendszer jöjjön létre, melynek vázára már rá lehet feszíteni a mély perspektívájából konstruált elméleti múltak vízióit.

IV.

14. A „rendezetlenség” pozitív ideájának gyökereit keresve abból a Marc Bloch klasszikus szintézisében található – a szövegkörnyezetbe nem nagyon illő – mondatból indulhatunk ki, amelyben a francia medievista azt fogalmazza meg, hogy az inváziók „rombolása nem volt merőben destruktív. Maga a rendezetlenség volt az, ami bizonyos – olykor messze ható –, változásokat idézett elő Nyugat-Európa belső szerkezetében” (Bloch 1965: 41).⁴⁰

Valóban. A széttagoltság hosszú periódusa, a „sötét századok” hozták létre az európai középkornak azt az „eredeti jellegzetességét”, hogy a társadalomszerveződésre a politikum tág értelemben felfogott szférájában Aquinói Tamás formulájának csak az első részét (*omnis multitudo derivatur ab uno*) lehetett alkalmazni, a folytatást (*et ad unum reducitur*) azonban többé már nem.⁴¹ A *molten society* tégelyéből kicsapódó társadalmi komponensek „együvé integrálását”, „együvé tagolását” vagy „együvé adminisztrálását” (Szűcs 1983: 19, 20, 87) megvalósító közhatalom hiányában „csak a lokális hatalom volt tényleges” és „a kormányzatok általános jellemzője volt, hogy csak időszakonként működtek” (Bloch 1965: 65, 409). A politikai szféra viszonylataiban a partikularitás, a straturalizáltság elemei kaptak szerepet, az univerzalitás irányába ható integratív hatalmi struktúrák létrehozását célzó kísérletek pedig rendre zátonyra futottak a „szuverenitás felaprózódása”, „felbomlása”, „detotalizációja”, „szétszóródása”, „szétrepedezése” vagy „széttöredezése”, „dezintegrációja” – egyszóval „a közhatalom magánkézbe kerülése” kérlelhetetlen realitásain.⁴² „Sokféle, változatos, okszerűen, elvszerűen kifejezhetetlen társadalomképlet keletkezett így; mély tagozódás, alulról felfelé” (Hajnal 1942: 14–15).

⁴⁰ Lásd még Burke 1980, Hay 1957, Struve 1990, Leyser 1992.

⁴¹ Aquinói Tamás, *de regimine principum*, 1. 2 (idézi Szűcs 1983: 41); lásd Gierke 1900: 9, 101-102; Archambault 1967: 29–30, 5. jegyzet.

⁴² Lásd a (38) jegyzetben felsorolt műveket, *passim*.

De valóban kifejezhetetlen-e? Ha a „rend” pozitív ideája lebeg a szemünk előtt, akkor igen; akkor csak annyit állapíthatunk meg, hogy a „feudalizmus” tipikus vonása „a hatalom széttöredezése, ami elkerülhetetlenül rendezetlenséghez vezet” (Bloch 1965: 446). Ha viszont a straturalitás rendező „rendezetlenségként” felfogott pozitív ideáját tesszük magunkévá, akkor nem; a „rendezetlenség” akkor már nem a „rend” hiányát jelenti,⁴³ hanem magát a „rendet”, és a széttöredezett elemek „okszerűen, elvszerűen” is összeilleszthetők lesznek az elméleti múltakban.

15. – *a certain order beneath the chaos*⁴⁴

Ezt az összeillesztést, a középkor tipikusan straturalis jellegzetességeinek – fogalmilag persze „strukturális jellegzetességek” képében történő – teoretikus megfogalmazását és a „rendezetlenség” pozitív ideájának megszületését Szűcs Jenő tette lehetővé a *Vázlatban*. A nagy vonalakban felvázolt, lényegében straturalis koncepció elméleti kiindulópontja, hogy az *Occidensen* „maguk a struktúrák voltak olyanok, hogy eleve magukban hordták önmaguk meghaladásának feltételeit”.⁴⁵

A Nyugat történetének első ötszáz évében „egy bizonyos integráció következett be, antik és barbár örökség egybeolvadása [...], ám az elemeknek nem afféle együvé tagolása [...], hanem olyan organikusabb egybeötvözése, hogy a »sötét századokban« egyre inkább úgy tűnt: az elemek olyannyira áthatották egymást, hogy már-már meg is semmisítették egymást” (Szűcs 1983: 20). A kép persze kiegészül a „mindent lebontás”, a „dezintegráció”, a „felismerhetetlenségig felbontott és szétmorzsoltsolt államképlet”, a „radikálisan szétagolódtott [...] »társadalmi« keretek” bevett felsorolásával (Szűcs 1983: 20, 23, 25), ám az ezekben implikált „rendezetlenség” már nem megbontja az elméleti múlt teoretikus vázának integritását, hanem éppenséggel megeremti és megerősíti a kompozíció egységét. Ezt a célt szolgálják a szövegben feltűnő – és az olvasók többsége számára minden bizonnyal szokatlan – oxymoronok, mint a „termékeny feszültség”, a sombarti ihletésű „termékeny rombolás”, a „termékeny szeparáció”, a „termékeny paradoxonok” és az olyan kitételek, mint „a territorializmus megtermékenyítő funkciója” (Szűcs 1983: 26, 36, 47, 58, 62). Ezek azonban már nem értelmezhetők csupán a stílus idioszinkratikus eszközeiként.

A „rendezetlenség” leírása ugyanis teoretikusan előkészíti a végkövetkeztetést, amit Szűcs a korábbi elméleti múltak interpretációival való radikális szakítás jegyében fogalmaz meg: „a Nyugat ezredforduló utáni dinamikájának és integrációinak feltétele az előző korszakban végbement dezintegráció volt”, „az alapelemeiben dezintegrált Nyugat stabilitását hosszú távon éppen az biztosította, hogy nem lehetett »felülről« integrálni” (Szűcs 1983: 22–23, 28).

Marc Bloch a pusztítások szomorú mérlegét megvonva még „az utolsó inváziókk zűrzavarából megszámlálhatatlanul sok sebbel kiemelkedő”, alapjaiban dezintegrá-

⁴³ Charles Tilly kritizálja a „rend” pozitív ideájának társadalomtudományi alkalmazását, lásd kül.

Tilly 1984: 50: „order, in most of its statements of the argument, amounts to the absence of disorder”.

⁴⁴ Kellner 1979: 218.

⁴⁵ Szűcs 1983: 22, 25; vö. a (23) jegyzettel.

lódott Nyugat képét rajzolja meg, Szűcs látószögéből viszont már sokkal nagyobb figyelmet kap az a tény, hogy a Nyugat az első ezredfordulót elhagyva is megőrizte an-archikus jellegét és „a hatalmi szerkezetek pluralizmusát” (Bloch 1965: 39).⁴⁶ A strukturalitásban kifejeződő rend megteremtésére irányuló Karoling kísérlet rész-eredményét – a „fél-birodalom” „ingatag statikáját” (Szűcs 1983: 27) – a hűbéri-ségnek a korszak straturális realitásait jobban kifejező, a társadalmi térben a „fel-parcellázott szuverenitások” (Szűcs 1983: 33, 38, Anderson 1978: 142, 152) aggregátumait megteremtő szövevénye és az „új barbárok” inváziói dezintegrálták. A hűbériség képletében végül is a straturalizált sokféleségnek pusztán teoretikusan strukturalitást teremtődött meg.⁴⁷

A középkor következő kísérlete, hogy a hatalom szférájában a sokféleségből egy-séget kovácsoljon ki, az *Imperium* és a *Sacerdotium* küzdelmében sikkadt el. A ha-talomkoncentráció e két pólusa között létrejött „termékeny feszültségből” ismét csak a straturalizáltság erői húztak hasznat,⁴⁸ ugyanúgy, mint a darabokra hullott közhatalom viszonyai között, a lokális hatalmukat kiterjeszteni képtelen szuverenitá-sok hézagosan illeszkedő tereinek hasadékaiban született, a hatalmi szférák számát növelő és ezzel a „rendezetlenséget” fenntartó autonóm város (Szűcs 1983: 21).

A straturalizáltság elemei az ideológia szférájában is kiemelt szerepet kapnak Szűcs koncepciójában. A kor politikai teológiájának eszmerendszere mint a stratu-rális és a strukturális törekvések korántsem pusztán szimbolikusan értelmezhető egymásnak feszülését lehetővé tévő keret jelenítődik meg. A három „funkcionális rend” (*oratores, bellatores, laboratores*) koncepciója „meglevő valóságelemeket” (Szűcs 1983: 43), azaz a straturalizáltság realitásait artikulálja.⁴⁹ Ebből a perspektí-vából válik érthetővé, hogy az „abszolutisztikus” hatalom középkori víziói csak a straturalizáltságot megfogalmazó politikai teóriák finomítására ösztönző tényezők szerepét játszhatták el.⁵⁰

Minden rendezetlen tehát, ám mégis rendezett. Ami a struktúrák rendet rejtő, de az elméleti múltak integritását súlyosan veszélyeztető koncepciójával rendszerezhe-tetlen, az a straturák rendezetlenséget implikáló fogalmával rendet teremt. A Szűcs-féle elméleti múlt teoretikus vázának *summum movensét* kibontva fel kell tennünk

46 Zolberg 1980: 689: „the pluralism of the structures of authority which was the characteristic distinguishing Europe at the end of the invasions from other Euro-Asiatic civilizations, and which was itself a factor in what Perry Anderson has termed the »detotalization of sovereignty«. Hechter 1977: 1065–1066: „Anderson relies upon a diffusion theory to account for the evolution of feuda-lism” és „for Anderson the single most important attribute of feudalism is to be found, not in the sphere of production [...] but in the sphere of politics. It is the »parcellization of sovereignty« which gives to feudalism its distinctive character”.

47 „A keresztyén korszakot éppen az önálló képződményeknek ez az összessége jellemzi, [...] azok át-járják egymást, keresztlül-kasul rétegződtek, anélkül, hogy ebből piramis vagy valaminő összkényszer vált volna. A középkor formája nem az állam volt, hanem a társadalom, a társadalmak társadalma. És ami ezeket a csodálatosan sokrétű és differenciált alakzatokat egységesítette, és nem össze-, ha-nem odafönn mintegy magasabb egységgé kötötte, oly piramissá, amelynek csúcsa nem uralom volt, hanem valami a levegőégben, láthatatlan – ez a szellem volt...” (Gustav Landauer *Revolution* című 1907-es könyvét idézi Tamás 1991: 154).

48 Lásd kül. Zolberg 1980: 690; a háttérrel pl. Tellenbach 1970.

49 DUBY 1980, OEXLE 1978, LE GOFF 1980: 53–57, SZŰCS 1983: 36–37, 43.

50 Archambault 1967, Kern 1970: 81–84, 183–184; Szűcs 1983: 51–52.

a kérdést, hogy a *Vázlat* implicit straturalizmusa mennyiben változtatja meg a régióelméletről kialakult képet.

16. A straturalitásnak a *Vázlat* szövegfelzíne alatti mélyrétegekből ki-olvasható teóriája paradox módon egyszerre támasztja alá és kérdőjelezi meg azt az állítást, „hogy egy történeti régió mibenléte a »szerkezeti« jellegzetességek rokonságában keresendő” (Szűcs 1986: 4).⁵¹ Ha ugyanis e szerkezeti jellegzetességek közé soroljuk a lényeges straturalis elemeket is, azaz, ha a struktúra hiánya maga *a* struktúra, a „rendezetlenség” pedig a „rend”, akkor alátámasztja – ebben az esetben viszont „straturalis jellegzetességek rokonságáról” kellene inkább beszélni. Ha viszont teoretikusan komolyan és szó szerint vesszük az állítást, akkor nem nagyon tudunk mit összehasonlítani. Mivel a középkori Nyugat társadalomszerveződésének „eredeti jellegzetessége” a straturalitás, struktúrák után kutatva hosszú évszázadokon át csupán a dezintegratív folyamatok „mélyszántásai” (Szűcs 1983: 61–62) által lerombolt valaha-volt szerkezetek egymástól függetlenedett elemeiből létrejött és saját lokalitásukba zárkózva egzisztáló, az eredeti szerkezetekre nyomaikban is alig hasonlító, egymástól üres terek által elzárt képletekre bukkanhatunk. Ezek strukturalis szempontú egybevetését megkísérelve éppen olyan problémákkal találjuk magunkat szembe, mint amilyenekkel a felszín heterogén eseményeinek vagy individuáinak összehasonlítása esetén. Straturalizált törmelék ez, amely csak egy straturalis nézőpontú teória kereteiben válik értelmezhetővé.

Azt, hogy inkább „straturalis jellegzetességek rokonságáról” érdemes beszélni, a *Vázlat*ban fő vonalaiban kidolgozott teoretikus koncepciónak Szűcs egy másik művében való megjelenése is indokolja.

17. Szűcs Jenő a 13. század Magyarországnak dinamikus átalakulásait ugyancsak egy „termékeny rombolás” által kiváltott straturalizálódásból, a társadalomszerveződésre gyakorolt hatásában a Nyugat által elszenvedett inváziókkal összemérhető tatárjárásból vezeti le.⁵² A korszak forrásaiban *generalis destructi*óként jellemzett tatárjárás az országot *regnum depopulatum*má tévő pusztítása valóban robbanásszerű dezintegrációt indított el. Ez a felszínt láttató elméleti múltakban katasztrófaként bemutatott eseménysor a Szűcs-féle pozitív straturalizmus szemszögéből mint a „nyugati társadalomszerveződés új elveinek áttörése Közép-Kelet-Európába”, a „feudalizmus »második korszakának«” – igaz, közel két évszázados késéssel beköszöntő – alapvetése jelenik meg.⁵³ A tatárjárás következtében az ország népe nem csak a geográfiai térben lendült mozgásba, hanem a társadalmi viszonyok szimbolikus te-

⁵¹ Ez a többek által régiódefinícióként kezelt megállapítás minduntalan feltűnik „Közép-Európa” teoretikusainál; különös előszeretettel idézi Hanák 1989a: 23, 1989b: 561, de lásd még Lengyel 1987: 40, 1. jegyzet.

⁵² Szűcs 1986: 9, Szűcs 1993: 3–6.

⁵³ Szűcs 1986: 9: „a mongol invázió a magyar (és részben a lengyel) történelemben diametrálisan elmentéses hatást váltott ki, mint Oroszországban: az utóbbiban megmerevítette, sőt eltorzította a struktúrákat; az előbbiben reformokra ösztönzött, mondhatni a középkori értelemben vett modernizáció kikényszerítő tényezőjévé vált”. Részletesebben lásd Szűcs 1983: 58 skk.

rének a kis invázió által folyékonyá tett közegében is. A straturalizáltságot erősítették azok a *hospes*-elemek, akiknek „áramlásával mintegy fizikailag sodródtak kelet felé a társadalomszerveződés nyugati modelljei is” (Szűcs 1986: 9).

Szűcs víziójában az *Occidens* és az általa „Közép-Kelet-Európának”⁵⁴ nevezett térség rokonítását végső soron a mindkettőben hasonló funkciót betöltő, dezintegrációs hatások révén létrejött straturális jellegzetességek teszik lehetővé. A két régió közötti fő különbség nem a strukturáltságban, hanem a straturalizáló tényezők hatásfokában áll. A Nyugat dezintegrálódása azért „mélyen tagolt”, mert itt a „rendezetlenséget” kiváltó és fenntartó tényezők a hosszú időtartamban lehetőségeket kínáló realitásokká válhattak, míg a „köztes régió” dezintegrációja csupán néhány évtized leforgása alatt, „tagolatlan összevontsággal” zajlott le, melynek következtében „tagolatlanul elnagyolt vagy hibrid” formák jöttek létre, s ezeken aztán minduntalan kiütköztek az „archaikus vonások” – vagyis a straturális jellegzetességek „anorganikussága” a hosszú időtartamban inkább korlátokat állított fel (Szűcs 1983: 60–61).⁵⁵

V.

18. E szükségképpen vázlatos áttekintés végére érkezve a fentiekben kifejtettek röviden úgy összegezhetők, hogy a tradicionális történetírás „törzsi bálványait” (felszín, *courte durée*, esemény) ledöntő *nouvelle histoire* által felmutatott új idolk (mélység, *longue durée*, struktúra) harmadik tagját ellentmondások terhelik. Ez egyrészt koncepcionális végiggondolatlanságából, másrészt magának a „struktúra” szónak az etimológiájában mélyen gyökerező dichotomikus jellegéből fakad. Amikor fogalmi eszközként beépül a középkori társadalomszerveződést teoretikusan is értelmezni próbáló elméleti múltakba, azok integritására nézve végzetes folyamatot indít el, s ez az elméleti múltak teoretikus vázának dezintegrálódásához vezet. A probléma megoldásában talán előbbre vihetnek azok a Szűcs Jenő esszéjében megfogalmazott teoretikus újítások, amelyek ki-olvasását ez a dolgozat megkísérelte.

(1988–1992, 2002)

⁵⁴ Persze „a terminológia mindig csak jó-rossz segédeszköz” (Szűcs 1986: 31).

⁵⁵ A gondolat már a 60-as évek végén megfogalmazódott, de akkor még más vonatkozásban: „Az eredeti, »organikus« etnikai képletek és a majdani nemzeti keretek közé tehát itt maga a hosszabb, mélyen tagolt történeti fejlődés egy közbeékelt dezintegráció és egy új alapokon megkezdett integráció révén éles és félreérthetetlen cezúrát vont” (Szűcs 1992: 18). Ugyanitt jelenik meg a még óvatossággal megfogalmazott hármas regionális felosztás: „Tulajdonképpen [...] egy harmadik variánsról van szó Kelet (vagy inkább: Közép-Kelet)-, és Észak-Európában, ahol egy későbbi kezdetű, időben viszonylag gyorsabb és összevontabb, jellegében pedig annál tagolatlanabb történeti fejlődés a diszkontinuitást (vagy ellentétet) eredeti etnikai és későbbi nemzeti keretek közt a fenti értelemben nem ismeri” (Szűcs 1992: 19). Az eltérő ütemről pedig lásd: „a történelmi folyamatoknak ez a viszonylagos gyorsasága és egyszersmind paralellizmusa általában a struktúrák bizonyos jellegzetes elnagyoltságában és tagolatlanságában manifesztálódott. [...] A két régió közt a fejlődés ütemében megmutatózó különbség egyszersmind a fejlődés belső struktúrájában is nyomot hagyott. Az európai történelemnek 1100–1200 után egyre határozottabban érvényesülő »szinkronikus« jellege Kelet- és Észak-Európában jellegzetes »aszinkronikus« megjelenési formákban érvényesült” (Szűcs 1992: 31).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Abu-Lughod, Janet 1989: *Before European Hegemony: The World-System A.D. 1250–1350*. New York
- Abu-Lughod, Janet 1990: Restructuring the Premodern World-System. *Review* 13. 2. 273–286.
- Anderson, Perry 1978: *Passages from Antiquity to Feudalism*. London–New York
- Anderson, Perry 1989: *Az abszolútista állam*. Budapest
- Archambault, Paul 1967: The Analogy of the „Body” in Renaissance Political Literature. *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance* 29. 1. 21–53.
- Aymard, Maurice 1972: The *Annales* and French Historiography (1929–1971). *Journal of European Economic History* 1. 2. 491–511.
- Berend T. Iván 1982: Magyarország helye Európában. *Valóság* 25. 12. 1–22.
- Bibó István 1986: Az európai társadalomfejlődés értelme. In: uő. *Válogatott tanulmányok*, 3. köt. Budapest, 7–123.
- Birnbaum, Norman 1978: The *Annales* School and Social Theory. *Review* 1. 3–4. 225–235, 236–242.
- Bloch, Marc 1965: *Feudal Society*, 2 vols. London
- Blumenberg, Hans 1957: Licht als Metapher der Wahrheit: Im Vorfeld der philosophischen Begriffsbildung. *Studium Generale* 10. 7. 432–447.
- Blumenberg, Hans 1987: *Das Lachen der Thrakerin. Eine Urgeschichte der Theorie*. Frankfurt am Main
- Braudel, Fernand 1972a: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. *Századok* 106. 4–5. 988–1012.
- Braudel, Fernand 1972b: Personal Testimony. *Journal of Modern History* 44. 4. 448–467.
- Braudel, Fernand 1977: *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*. Baltimore, Md.–London
- Braudel, Fernand 1980a: History and Sociology. In: uő. *On History*. Chicago, 64–82.
- Braudel, Fernand 1980b: The Situation of History in 1950. In: uő. *On History*. Chicago, 6–22.
- Braudel, Fernand 1996: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. 1–3 köt. Budapest
- Braudel, Paule 1992: Les origines intellectuelles de Fernand Braudel. Un témoignage. *Annales E.S.C.* 47. 1. 237–244.
- Broekman, Jan M. 1974: *Structuralism: Moscow-Prague-Paris*. Dordrecht-Boston
- Brown, Elizabeth A.R. 1974: The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe. *American Historical Review* 79. 4. 1063–1088.
- Burke, Peter 1980: Did Europe Exist Before 1700? *History of European Ideas* 1. 1. 21–29.
- Burke, Peter 1990: The *Annales* in Global Context. *International Review of Social History* 35. 3. 421–432.
- Carr, E. H. 1993: *Mi a történelem?* Budapest
- Derrida, Jacques 1970. Structure, Sign, and Play in the Discourse of the Human Sciences. In: Macksey, Richard–Donato, Eugenio (eds.) *The Structuralist Controversy: The Languages of Criticism and the Sciences of Man*. Baltimore, Md.–London, 247–265.
- Duby, Georges 1980: *The Three Orders: Feudal Society Imagined*. Chicago–London
- Endrei Walter 1978: *A középkor technikai forradalma*. Budapest
- Enteen, George 1981: History and the Social Sciences: Emerging Patterns. *History of European Ideas* 1. 4. 345–366.
- Faber, Karl-Georg 1982: *Theorie der Geschichtswissenschaft*. München
- Fox-Genovese, Elizabeth 1989: Literary Criticism and the Politics of the New Historicism. In: Veenser, Harold Aram (ed.) *The New Historicism*. New York–London, 213–224.
- Furet, François 1971: Quantitative History. *Daedalus* 100. 1. 151–167.
- Furet, François 1983: Beyond the *Annales*. *Journal of Modern History* 55. 3. 389–410.
- Ganshof, F.L. 1963: *Feudalism*. New York
- Gierke, Otto 1900: *Political Theories of the Middle Age*. Cambridge, Engl.
- Gyáni Gábor 1988: Történészviták hazánk Európán belüli hovatartozásáról. *Valóság* 31. 4. 76–83.

- Gyáni Gábor 1991: Érvék az elkanyarodás ellen. *BUKSZ* 3. 4. 406–409.
- Hajnal István 1941: Az európai város kialakulása. *Városi Szemle* 27. 801–841.
- Hajnal István 1942: A kis nemzetek történetírásának munkaközösségéről. *Századok* 76. 1–3. 1–42; 4–6. 133–165.
- Hall, John R. 1980: The Time of History and the History of Times. *History and Theory* 19. 2. 113–131.
- Hanák Péter 1989a: Közép-Európa: az imaginárius régió. *Liget* 3. ősz. 20–31.
- Hanák Péter 1989b: Közép-Európa: az imaginárius régió. *Világosság* 30. 8–9. 561–571.
- Harsányi István 1983: Interjú Szűcs Jenővel 1983. február 3-án. A szerző tulajdonában.
- Hay, Denys 1957: *Europe: The Emergence of an Idea*. Edinburgh
- Hechter, Michael 1977: Lineages of the Capitalist State. *American Journal of Sociology* 82. March. 1057–1074.
- Hexter, J. H. 1972: Fernand Braudel and the *Monde Braudellien*... *Journal of Modern History* 44. 4. 480–539.
- Iggers, Georg G. 1975: *New Directions in European Historiography*. Middletown, Conn.
- Joyce, James 1986: *Ulysses*. Budapest
- Kellenbenz, Hermann 1976: Review of Immanuel Wallerstein, *The Modern World-System*, vol. 1. *Journal of Modern History* 48. 4. 685–692.
- Kellner, Hans 1979: Disorderly Conduct: Braudel's Mediterranean Satire. *History and Theory* 18. 2. 197–222.
- Kern, Fritz 1970: *Kingship and Law*. New York–Evanston, Ill.
- Kinser, Samuel 1981: Annaliste Paradigm? The Geohistorical Structuralism of Fernand Braudel. *American Historical Review* 86. 1. 63–105.
- Lane, Frederic C. 1979: The Modern Whole as a Trichotomy. *Review* 2. 3. 455–459.
- Le Goff, Jacques 1980: A Note on Tripartite Society, Monarchical Ideology, and Economic Renewal in Ninth- to Twelfth-Century Christendom. In: uő. *Time, Work, and Culture in the Middle Ages*. Chicago–London, 53–57.
- Lengyel László 1987: Végkifejlet. *Valóság* 30. 12. 27–42.
- Leyser, Karl 1992: Concepts of Europe in the Early and High Middle Ages. *Past and Present* 137. 25–47.
- Lloyd, Christopher 1986: Realism, Structurism, and History: Foundations for a Transformative Science of Society. *Theory and Society* 18. 4. 451–494.
- Megill, Allan 1979: Foucault, Structuralism, and the Ends of History. *Journal of Modern History* 51. 3. 451–503.
- Oexle, Otto Gerhard 1978: Die funktionale Dreiteilung der „Gesellschaft“ bei Adalbero von Laon. Deutungsschemata der sozialen Wirklichkeit im früheren Mittelalter. *Frühmittelalterliche Studien* 12. 1–54.
- Paquet, Marielle (éd.) 1986: *Une leçon d'histoire de Fernand Braudel. Châteauevallon: Journées Fernand Braudel, 18, 19 et 20 octobre 1985*. Paris
- Pitz, Ernst 1964: Geschichtliche Strukturen. Betrachtungen zur angeblichen Grundlagenkrise der Geschichtswissenschaft. *Historische Zeitschrift* 198. 2. 265–305.
- Prince, Gerald 1976: Narratives with a Difference. *diacritics* 6. 2. 49–53.
- Santamaria, Ulysses–Bailey, Anne M. 1984: A Note on Braudel's Structure as Duration. *History and Theory* 23. 1. 78–83.
- Sewell, William H., Jr. 1992: A Theory of Structure: Duality, Agency, and Transformation. *American Journal of Sociology* 98. July. 1–29.
- Siegel, Martin 1970: Henri Berr's *Revue de synthèse historique*. *History and Theory* 9. 3. 322–334.
- Simiand, François 1985 (1903): Historical Method and Social Science. *Review* 9. 2. 163–213.
- Stephenson, Carl 1967: *Mediaeval Feudalism*. Ithaca, N.Y.
- Stoianovich, Traian 1976: *French Historical Method: The Annales Paradigm*. Ithaca, N.Y.–London
- Strayer, Joseph R. 1956: Feudalism in Western Europe. In: Rushton Coulborn (ed.) *Feudalism in History*. Princeton, N.J., 15–25.
- Strayer, Joseph R. 1965: *Feudalism*. Princeton, N.J.

- „Structura“ szócikk. In: Georges, Karl-Ernst. *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*. 2. köt., Hannover–Leipzig, 1918. 2825.
- Struve, Tilman 1990: Die mittelalterlichen Grundlagen des modernen Europa. *Saeculum* 41. 2. 100–114.
- Sturrock, John 1986: *Structuralism*. London
- Szűcs Jenő 1974: *Nemzet és történelem*. Budapest
- Szűcs Jenő 1983: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest
- Szűcs Jenő 1986: Magyarország regionális helye Európában. A középkor. In: Szűcs Jenő–Hanák Péter *Európa régiói a történelemben*. Budapest, 3–13, 31.
- Szűcs Jenő 1989: Magyar és európai lovagi kultúra. *BUKSZ* 1. 1. 43–50.
- Szűcs Jenő 1992: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. Szeged
- Szűcs Jenő 1993: *Az utolsó Árpádok*. Budapest
- Szűcs, Jenő 1985: *Les trois Europes*. Paris
- Tamás Gáspár Miklós 1991: Republikánus elméletek. In: *Bibó emlékkönyv*, 2. köt. Budapest–Bern, 152–172.
- Tellenbach, Gerd 1970: *Church, State, and Christian Society at the Time of the Investiture Contest*. New York–Evanston, Ill.
- Tilly, Charles 1984: *Big Structures, Large Processes, Huge Comparisons*. New York
- Tobin, Frank 1986: *Meister Eckhart: Thought and Language*. Philadelphia, Penn.
- Ulmer, Gregory L. 1985: *Applied Grammatology. Post(e)-Pedagogy from Jacques Derrida to Joseph Beuys*. Baltimore, Md.–London
- Wallerstein, Immanuel 1983: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest
- White, Hayden 1989: New Historicism: A Comment. In: Veese, Harold Aram (ed.) *The New Historicism*. New York–London, 293–302.
- White, Lynn, Jr. 1955: The Vitality of the Tenth Century. *Medievalia et Humanistica* 9. 26–29.
- Zolberg, Aristide R. 1980: Strategic Interactions and the Formation of Modern States: France and England. *International Social Science Journal* 32. 4. 687–716.